

КОНЦЕПЦІЯ А. ТОЙНБІ ЯК ОСНОВНИЙ ЕТАП У РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ ЛОКАЛЬНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

А. М. Чорна

*асистент кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту
Одеського національного політехнічного університету*

Стаття присвячена аналізу філософської концепції історії А. Тойнбі як ключового етапу в розвитку теорії локальних цивілізацій. Тойнбіанське розуміння історії ґрунтується на визнанні унікальності, індивідуальності та неповторності кожного соціального утворення в історії, що складає ланцюг культурних типів – цивілізацій, для кожної з яких наявні свої характерні риси, закономірності існування, правила суспільного та особистого життя, але визначальним чинником існування цивілізацій є релігія та вищі моральні цінності. Концепція А. Тойнбі виділяє ряд закономірностей генезису цивілізацій та розкриває історію людства як системний процес. Розробка методологічної основи подальшого дослідження концепції А. Тойнбі надасть можливість її практичного застосування до історичної науки, яка потребує нових підходів щодо свого концептуального розвитку.

Ключові слова: концепція локальних цивілізацій, історіософія, циклічність, генезис.

Всі події та явища, що відбуваються на нашій планеті, з часом, називаються історією. А отже, історія – це надзвичайно складний процес та невпинний рух, що йде по прямій, зигзагами, поворотами, падіннями, підйомами, циклами, тощо. Це, в свою чергу, обумовлює надзвичайну складність осмислення історії, і, зокрема, цілісне її уявлення, адже історія, як жодна з наук, має справу з безкінцевою кількістю фактів, явищ, подій, торкається долі мільйонів людей та численних етносів, окремих персон, науки і релігії, культури і традицій. На історичний рух впливає така ж безкінцева кількість різноманітних процесів, часто, непрогнозованих та логічно непояснюваних. Тому, ще з найдавніших часів історичний рух є об'єктом уваги багатьох мислителів та предметом численних історіософських концепцій.

Одним із найвагоміших, в цьому контексті, є ім'я англійського мислителя Арнольда Джозефа Тойнбі, яке багато десятиріч займає стійке місце в філософії, хоча і зазнавало гострої критики як представника буржуазної історії й соціології, який слідом за О. Шпенглером намагався переосмислити весь суспільно-історичний розвиток людства в дусі теорії круговерті локальних цивілізацій, при цьому підкреслювалося, що він прагнув дати ідеологічну відповідь на позитивістський еволюціоналізм, а також вчинив великий вплив на філософську та історичну думку Заходу.

Метою даної статті є аналіз концепції А. Тойнбі як основного етапу у розвитку теорії локальних цивілізацій.

У сучасній історіософії існує два підходи до класифікації концепцій історії. Перший – хронологічний (монохронний), коли об'єктом дослідження виступають історичні епохи у

хронологічній послідовності. Вони є лінійними концепціями розвитку історії, в яких історія людства – це єдина велика історія магістрального та універсального розвитку з єдиними тенденціями і закономірностями. Другий підхід іменується цивілізаційним, в рамках якого історичний процес розглядається як складна конфігурація співіснуючих, або постійно змінюючих одна одну у часі цивілізацій і культур. Загальний принцип такого підходу – постійна повторюваність, ритмічність та циклічність історичного процесу. Попри те, що історіософський та методологічний рівні дослідження цих підходів достатньо високі, щоб досягти цілісного пояснення минулого без традиційного розчленування на соціально-економічний і духовний рівень життя суспільства, бракує методологічної бази та досліджень історіософських концепцій, і, зокрема, концепції А. Тойнбі. Саме це обумовлює актуальність даної статті.

Феномен цивілізацій і, зокрема, локальних цивілізацій, як наднаціональних соціокультурних спільнот, своєрідних «блоків» світової історії, взаємодія яких визначає хід історичного процесу, стає об'єктом пильної уваги філософів, а також істориків, політологів, соціологів, які цікавляться філософськими аспектами своїх дисциплін.

Центральним твором в історичній концепції А. Дж. Тойнбі є його дванадцятитомне «Дослідження історії» [6] (мовою оригіналу – «A study of history» [10], що важко перекласти на будь-яку мову), яке він створював з 1934 р. по 1961 рр. Твір, який слід визнати найсоліднішим прикладом, як філософсько-методологічної, так і емпіричної аргументації, циклічної гіпотези світової історії [9, 33]. Також, важливими для розуміння історіософії Тойнбі є такі

праці, як «Нова Європа: есе про відновлення» (The New Europe: Some Essays in Reconstruction, 1915) [11], «Цивілізація перед судом історії» (Civilization on Trial, 1948) [7], [12], «Перспективи західної цивілізації» (The Prospects of Western Civilization, 1949) [13], «Християнство в середовищі світових релігій» (Christianity among the religions of the world, 1957) [14] та інші.

Його концепція базується на тезі: кожне соціальне утворення в історії є неповторним, індивідуальним і утворює ланцюг культурних типів – цивілізацій, для кожної з яких наявні свої характерні риси, система цінностей та правил суспільного та особистого життя.

А. Тойнбі, як і М. Данилевський та О. Шпенглер спробував подивитись на історію через призму зміни цивілізацій та окреслити нові перспективи, що було недосяжним при використанні попередньої лінійно-прогресивної схеми історичного розвитку, основаної на суворій раціональності, європоцентристському підході та культурі прогресу. «Ілюзія про те, що будь-який прогрес розвивається по прямій лінії, – це ще один приклад тієї схильності до надмірного спрощення, яку людський розум виявляє в усіх аспектах своєї діяльності» [8, 49].

Продовжуючи лінію представників теорії локальних цивілізацій, А. Тойнбі уявляв весь розвиток людства, як сукупність циклів розвитку локальних цивілізацій, яка визначається «законом виклику та відповіді», відповідно до якого кожен крок вперед пов'язаний із «адекватною відповіддю» суспільства на «виклик історичної ситуації» [1, 230].

А. Тойнбі не лише запропонував циклічну концепцію історії (цивілізаційну), але й спробував виявити деякі загальні закономірності всіх цивілізацій, які були отримані шляхом спостережень та узагальнень (генералізації). Він намагався «зосередити увагу на цілому, бо тільки воно є самодостатнім полем дослідження», адже ним «не може бути ані національна держава, ані (на протилежному кінці шкали) людство в цілому і таким полем, певно, буде угруповання, яке ми називали суспільством» (або цивілізацією) [8, 18, 24].

Спочатку англійський мислитель вважав, що всесвітня історія являє собою лише сукупність окремих своєрідних та відносно замкнених цивілізацій (в початковому варіанті він нарахує 21, потім скорочує чисельність до 13; не враховуючи другорядних, похідних та нерозвинених). У сучасному світі, окрім західної цивілізації (західно-християнського світу), А. Тойнбі виділяє ще чотири такі ж існуючі суспільства з власними культурами: православно-християнське (Південно-Східна Європа та Росія), ісламське, індуїстське та далекосхідне, а також дві групи реліктових спільнот – «решт-

ки давно згаслих могутніх суспільних утворень» [8, 21]. Досліджуючи історію цих суспільств, А. Тойнбі знаходить у кожного з них споріднені «материнські суспільства» та їх предків, а також суспільства, що не мали нащадків. Проте, зазначимо, що і цю кількість цивілізацій А. Тойнбі вважав замалою для узагальнення та формування законів. Тому, в пізніх своїх дослідженнях, Тойнбі збільшує число розвинених цивілізацій до 31, і це не зважаючи шести недорозвинених та п'яти загальмованих на початкових стадіях розвитку [3, 147]. Кожна цивілізація, за концепцією А. Тойнбі проходить в своєму розвитку стадії народження чи виникнення (genesis), росту (growth), перелому (breakdown), розпаду (disintegration) та гибелі (dissolution), після чого безслідно зникає, поступаючись місцем іншій.

Розглядаючи цивілізації, А. Дж. Тойнбі, передусім, протиставляє їх аморфній масі первісних суспільств, які значно чисельніші, але, на його думку, набагато менше індивідуалізовані. Абстрагуючись від цивілізацій, котрі через ті чи інші обставини не реалізували свої можливості та увійшли до складу інших, англійський дослідник вводить наступні головні критерії оцінки цивілізацій, які в цілому адекватно проявили себе – «розквітли». По-перше, він поділяє їх на незалежні, самодостатні цивілізації (як Єгипетська, Антична тощо) та цивілізації-супутники (сателіти), які при формуванні отримали вирішальний імпульс від розвиненішого сусіднього суспільства (як Японська, Корейська, В'єтнамська – від Китайської). По-друге, це цивілізації ізольовані (як Антська) та неізольовані (як, скажімо, Єгипетська, Шумерська, Егейська та Індська, котрі так чи інакше взаємодіяли: перша з другою і третьою, третя з першою, четверта з другою, друга з першою та четвертою). По-третє, цивілізації поділяються на такі, що безпосередньо виходять із первісності, й такі, що формуються на ґрунті попередніх цивілізацій [8, 17].

На відміну від О. Шпенглера та інших представників концепції локальних цивілізацій, А. Тойнбі надавав великого значення міжцивілізаційним контактам, як синхронних, так і різночасових суспільств. І поступово, особливо після Другої світової війни, історія людства дедалі більше усвідомлюється ним як урешті-решт єдиний процес. Такому підходові сприяли не лише наукові дані та могутня еволюціоністська британська традиція, а й глибокі релігійні переконання філософа. З цього випливають і його історичний персоналізм, і переконання в реальності загальнолюдської історії як такої, з її окремими послідовними етапами. Вважаючи соціальні процеси, які послідовно відбуваються у цих цивілізаціях, аналогічними, Тойнбі намагався виробити на цьому

ґрунті деякі емпіричні закони суспільного розвитку, що дають змогу передбачити головні події і в сучасному світі.

Поступ історії визначається, за концепцією А. Тойнбі, повнотою та інтенсивністю «відповіді» на поставлений «виклик» в історичній ситуації особливої складності, яка привела до безпрецедентної до того спроби. Поняття «виклик» і «відповідь» у концепції А. Тойнбі можна розуміти, з однієї сторони, як окремі, відносно незалежні поняття, а з іншої, як певне діалектично-парадигмальне співвідношення «виклик-і-відповідь», як «погіршення і пристосування», і як головна й необхідна умова для цивілізаційного розвитку. А отже, «виклик-і-відповідь» стають рушіями історичного процесу та ознаками прогресу. Прогрес, в свою чергу, на думку А. Тойнбі, визначається «етерифікацією» – процесом заміни простими системи складні та «трансференцією» – переміщенням дії механізму «виклик-і-відповідь» із зовнішньо орієнтованих систем до внутрішньої сутності системи в напрямі духовному розвитку, що не може ввійти в межі суто наукового пояснення, а отже, системодія цивілізації в концепції А. Тойнбі є досить помітною, проте, відсутніми є наукові підстави піддати це системному аналізу.

Як стверджує А. Тойнбі, саме «трансференція» характеризує прогресивний розвиток цивілізації. Всі «виклики», наведені Тойнбі, поділяються на дві групи: виклики природного оточення та людські виклики. При цьому, виклики природного оточення, в свою чергу, поділяються також на дві групи. До першої відносять такі, що стимулюють дію природного середовища та мають різну ступінь складності («стимул сурових країн»), до другої – стимулююча дія нової землі, незалежно від характеру нової місцевості («стимул нової землі») [8, 98]. «Виклики» людські, А. Тойнбі поділив на такі, що географічно з ними співпадають та такі, що спираються на вплив одного соціального «класу» на інший, що знаходиться на одній території. При цьому, розводяться в різні площини зовнішні імпульси у формі неочікуваного удару та сфера їх дії – постійний тиск. Так, в області «викликів» людського середовища, за Тойнбі, виділяється «стимул зовнішніх ударів», «стимул зовнішнього тиску» та «стимул внутрішнього утиску». Проте, кожний з «викликів» може мати різну силу дії, а отже, недостатньо сильний «виклик» – породжує недостатньо ефективну «відповідь»; занадто сильний «виклик» – неефективна «відповідь»; «виклик-оптимум» – породжує оптимальну відповідь та подальший розвиток [2, 4]. У випадку, якщо «відповідь» не знайдена, в соціальному організмі виникають аномалії та, нако-

пичуючись, згодом, призводять до «розпаду», або загибелі цивілізації.

Отже, «закон виклик-і-відповідь» постає універсальним законом історичного розвитку, або, навіть, універсальним «вселенським законом», якому підкорюються соціальний, біологічний та будь-який інший розвиток.

Пошуком адекватних «відповідей» зайнята «творча меншість» [8, 364] – це невелика група людей, керуюча верхівка, що наділена т.зв. «творчим поривом» і яка здатна до творчих актів та переходу від статичного стану «Інь» до динамічного стану «Ян». Нерідко нові «відгуки» започатковують нові творчі меншини, що відділяються від суспільства, а потім до них повертаються (закон «відходу-і-повернення»). Втрачаючи свої творчі можливості, «творча меншість» все більше спирається на матеріальні інструменти, та, передусім, на силу зброї, а інертна «більшість», яка бере участь у процесі розвитку через «мімезис» – соціальне наслідування „творчої меншості”, відмовляється від мімезису й проявляє непокору. В такому випадку в цивілізації відбувається розкол на ворогуючі класи: «панівну меншість», що прагне ствердити своє панування через мілітаризм та створення світової універсальної держави, як символу останнього прояву величі, після якого настає неминучий її крах; «внутрішній пролетаріат», тобто людську масу, яка, з часом, створює нову церкву; «варварський зовнішній пролетаріат», що відмежовується від розколотої цивілізації та, з часом, призводить до її загибелі. У цих спільнотах з'являються свої духовні наставники та свій мімезис. Банкрутство «пануючої меншості», її нездатність впорядкувати обставини веде до «надлому», а потім (якщо «хвороба» не буде своєчасно вилікувана) – до остаточної загибелі цивілізації. Проте, якщо «внутрішній пролетаріат» буде спроможним створити «вселенську церкву» – це стане запорукою формування нового суспільного утворення, «сестринського» щодо старого. Саме «вселенська церква» повинна стати фундаментом для нової цивілізації. «Відповідь» на «виклик» «панівної меншості» призвів до виникнення більшості релігій світу і, зокрема, буддизму, християнства та ісламу. Отже, проблему історичного руху А. Тойнбі вирішує на користь історичного колообігу, який отримує у нього назву «відходу-і-повернення» [8, 34]. Колообіг є за своїм характером перервним, дискретним, на відміну від неперервного життя. Але для розмежування нескінченного процесу історичного перетікання часу А. Тойнбі проповідує певні вузлові моменти «віхи» тобто локальні цивілізації, проте розуміння поняття «локальна цивілізація» А. Тойнбі суттєво відрізняється від розуміння його попередніми представни-

ками теорії локальних цивілізацій. Цивілізації у концепції Тойнбі існують не окремішно одна від одної, а в системному зв'язку та певній спорідненості, єдності, в межах єдності і самого історичного процесу. Через цивілізації здійснюється і в них міститься людська «відповідь» на Божий «виклик».

Описана багатовимірною характеристика цивілізацій дає можливість британському вченому запропонувати схему їх співвідношення, яка більш-менш відповідає історичним реаліям, хоча на сьогоднішньому рівні знань потребує уточнень, якщо не загального перегляду. Цивілізації, таким чином, взаємодіють і навіть деяким чином переходять одна в одну, спадково пов'язуються між собою. З одного боку, вони, майже як у О. Шпенглера, самодостатні, проходять свої цикли розвитку (зародження – зростання – надлом, як розкол суспільства, що свідчить про початок кризи й занепаду, – розклад – загибель), але на пізній стадії, коли виникає самодостатня «світова держава» – бездушна, відчужена від людей військово-бюрократична імперія (як Римська), альтернативу їй складає «вища релігія», що зароджується в її лоні (як християнство) і поступово розвивається у церкву [4, 35]. Таким чином, як зазначає А. Дж. Тойнбі, три чинники позначають перехід від старого до нового суспільства (цивілізації): світова держава на прикінцевій стадії вже приреченого суспільства; наявність церкви, яка виникає ще в надрах старого суспільства і стає осередком нового; хаотичне вторгнення варварів, які переживають свою «героїчну добу».

З цих чинників, на його думку, другий має найбільшу вагу, а третій – найменшу.

Отже, англійський філософ долає не лише шпенглерівську фатальну замкненість цивілізацій, а й прокладає дорогу до ідеї історичної еволюції, визнаючи в історії певний рух, взаємодію, а відтак, єдність історичного процесу. Схематичність існування та розвитку цивілізацій дає нам підставу для можливості подальшого системного уявлення даного процесу, яке могло би відповісти на питання щодо цілісності поняття цивілізації та тойнбіанської

концепції взагалі, серед широкого кола критичної радянської та російської літератури.

Наприкінці життя головним в історії для нього стає рух у напрямку створення єдиної всесвітньої макроцивілізації. Якщо О. Шпенглер уявляє перебіг історії як процес, що наперед визначений надособистісними вітальними силами, то для А. Дж. Тойнбі, доля кожного окремого суспільства, як і людства в цілому, залежить від самих людей, вільних у своєму виборі. Історія для нього особистісна і в ній присутні всі атрибути драми: любов, антагонізм, ворожнеча тощо, але все це зливається в єдиний всесвітньо-історичний процес. При цьому, як зазначає Є. Б. Рашковський, у драмі історії йому бачиться і щось трансцендентне, божественне, яке плине по той бік історичного часу. Сутністю історичного процесу, трансцендентною відносно емпіричного даного буття, є врешті-решт вільна взаємодія і кінцеве співробітництво Бога і людини. «Закон і свобода в історії виявляються тотожними – в тому розумінні, що людська свобода – це закон Господній, тотожний із любов'ю» [5, 74].

Отже, в процесі створення своєї концепції, А. Тойнбі наголошує на значенні релігії, як визначального чиннику в розвитку цивілізацій, вказуючи, що саме релігія, а не суспільства (цивілізації) повинна бути основною одиницею виміру історії. Саме елементи такої релігійності, трансцендентності, чи ірраціональності стали підґрунтям для багаточисленної і не завжди справедливої та об'єктивної критики концепції локальних цивілізацій А. Дж. Тойнбі. Це, в свою чергу, створило парадоксальне явище: значимість цивілізаційного підходу до історії та його актуальність беззаперечно визнається більшістю дослідників, але, через слабкість методологічної основи, недосяжною стає можливість його практичного застосування до історичної науки, яка зараз, перебуваючи в кризовому стані, опинилась перед необхідністю вибору подальшого концептуального розвитку, про що свідчать постійні тенденції до зміни історичного контексту історичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гизо Ф.* История цивилизации в Европе / Ф. Гизо. – М.: Территория будущего, 2007. – 336 с.
2. *Канівець Б. А.* Спосіб дії понять «виклик» і «відповідь» в історіософії А. Тойнбі / Б. А. Канівець // Вісник Житомирського державного університету. – 2008. – Вип. 42. – С. 3-7.
3. *Космина В. Г.* Методологічні контрверзи «Дослідження історії» А. Тойнбі / В. Г. Космина // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 145-157.
4. *Павленко Ю.* Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства: навч. посіб. / Ю. Павленко. – К.: Основи, 1996. – 128 с.
5. *Рашковський Е. Б.* Востокопроблематика в культурно-исторической концепции А. Дж. Тойнби / Е. Б. Рашковський. – М.: Наука, 1976. – 199 с.

6. Тойнби А. Дж. Постигание истории: Цивилизации во времени и пространстве / А. Дж. Тойнби. – М.: АСТ:АСТ МОСКВА. Т.I, Т.II – 2009. – 620 с., 863 с.
7. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории / А. Дж. Тойнби.– М: Айрис-Пресс, 1990. – 592 с.
8. Тойнби А. Дж. Дослідження історії / А. Дж. Тойнбі. – К.: Основи, 2004. – 615 с.
9. Уколова В. Арнольд Тойнбі та осягнення історії / В. Уколова // Мандрівець. – 1995. – № 1. – С. 31-36.
10. Toynbee A. J. A Study of History. Abridgement of volumes I – VI by D'mervell. – N. Y., London, 1947. – P. 242.
11. Toynbee A. The New Europe: Some Essays in Reconstruction / A. Toynbee. – New York: J.M. Dent&sons limited, E.P.Dutton & co in London and Toronto, 1916. – 85 p.
12. Toynbee A. Civilization on trial, and The world and the West / A. Toynbee. – New York: Meridian books, 1958. – 348 p.
13. Toynbee A. The prospects of western civilization / A. Toynbee. – New York: Columbia Univ. Press, 1949. – 261 p.
14. Toynbee A. Christianity among the religions of the world / A. Toynbee. – New York: Scribner, 1957. – 116 p.

Стаття надійшла до редакції 28.02.2011 р.